

WARUNKI SPOŁECZNO-POLITYCZNE ROZWOJU KOOPERATYZMU NIEMIECKIEGO W XIX WIEKU

SOCIO-POLITICAL CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF GERMAN COOPERATISM IN THE 19TH CENTURY

Katarzyna Cwynar*

— ABSTRAKT —

Artykuł przedstawia ideę i ruch kooperatywizmu w dziewiętnastowiecznych Niemczech. Autorka wskazuje na inspirację tego ruchu sytuacją społeczno-ekonomiczną tamtego czasu oraz poprzedzającym go ruchem spółdzielczym w Wielkiej Brytanii i we Francji. W Niemczech dominującą formą kooperatyw były banki ludowe Hermanna Schulze-Delitzsch oraz wiejskie kasy pożyczkowo-oszczędnościowe Friedricha Wilhelma Raiffeisena. Autorka koncentruje się na ideowym ich uzasadnieniu oraz na ich odrębnościach wynikających z zakresu działalności oraz form organizacyjnych. Podejmuje także kwestię stawianych celów społecznych ruchu spółdzielczego. Nie jest jej obojętna także rola polityczna obu typów kooperatyw, zwłaszcza w kontekście narodowościowym. W tym ostatnim wypadku zwraca uwagę na rolę spółdzielczości na ziemiach polskich pozostających w zaborze pruskim.

Słowa kluczowe: kooperatywizm; spółdzielczość; modele spółdzielczości niemieckiej; polityka; neutralność polityczna

— ABSTRACT —

The article presents the idea and movement of cooperatism in the 19th century in Germany. The author points to the inspirations of this movement in the socio-economic situation of that time and to the preceding cooperative movement in the United Kingdom and France. In Germany, Hermann Schulze-Delitzsch's people's banks and Friedrich Wilhelm Raiffeisen's rural savings and loan associations were the dominant forms of cooperatives. The author focuses on their ideological justification, and on their differences arising from the scope of activity and organizational forms. She also addresses an issue of the social aims of the cooperative movement. What is not indifferent for her is the political role of both types of cooperation, especially in the context of nationality. In the latter case, she points out the role of cooperatives in the Polish territories remaining under Prussian rule in those times.

Keywords: cooperatism; cooperative movement; models of German cooperative movement; policy; political neutrality

* Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Socjologiczno-Historyczny.

UWAGI WSTĘPNE

Kooperatyzm jako ruch samopomocy warstw ekonomicznie upośledzonych ukształtował się w warunkach dziewiętnastowiecznego kapitalizmu. Podstawą rozwijającego się wówczas systemu gospodarczego, bazującego na prywatnej własności środków produkcji, była zasada maksymalizacji korzyści. Celem działań gospodarczych w warunkach wolnej konkurencji było osiągnięcie możliwie wysokiego zysku i tym samym pomnażanie kapitału. Prowadziło to do maksymalnego wykorzystywania środków produkcji i siły roboczej. W rezultacie gospodarczy system wolnorynkowy stał się systemem wyzysku biednych przez bogatych. Stan ten w znacznej mierze generowała rewolucja przemysłowa przełomu XVIII i XIX stulecia. Pozwalała ona na zastępowanie zdolności ludzi możliwościami produkcyjnymi maszyn. Z jednej strony rezultatem postępu technologicznego i udoskonalania narzędzi pracy (maszyn) były nowe możliwości urządzania życia, zwłaszcza podniesienia jego standardów w wypadku klas zamożnych. Z drugiej natomiast – właśnie w warunkach liberalizmu ekonomicznego – sytuacja ta prowadziła do pozbawiania środków do życia tej części społeczeństwa, która nie posiadała środków produkcji. Skutkowało to nie tylko pauperyzacją tych warstw społecznych, ale także ich uprzedmiotowieniem. Przedstawiciele tych warstw stawali się, jako siła robocza, jednym z elementów środków produkcji, a więc koniecznymi do produkcji przedmiotami.

Pogłębiające się rozwarstwienie społeczne pod względem ekonomicznym prowadziło do wykluczania nieposiadających kapitału z życia społeczno-politycznego. Na skutek ekonomicznych i politycznych wpływów przedstawiciele klas posiadających kapitał ubogich pozbawiano „prawa do życia”. Stan ten znajdował potwierdzenie w prawnym zabezpieczeniu warunków gospodarki wolnorynkowej. Polityka państwa sprowadzała się do ograniczania praw obywatelskich utrzymującym się z pracy najemnej i pozostającym bez środków do życia. Doświadczającym nędzy, a nawet głodu, pozostawało albo pogodzenie się z tą sytuacją, albo podjęcie prób jej zmiany. W tym ostatnim wypadku próby te przybierały formę protestów czy też masowych ruchów społecznych i politycznych, w swych założeniach reformistycznych bądź radykalnych. Nasilały się one wraz z narastaniem negatywnych skutków społecznych uprzemysłowienia i gospodarki wolnorynkowej, najpierw na początku wieku XIX w Anglii, w jego latach 30. we Francji, a w latach 40. w Niemczech. Miały one także miejsce w innych społeczeństwach Europy, czy też w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

Odmianą drogę zmiany tej sytuacji od radykalnych ruchów społecznych wypracowano w ramach kooperatywności. Zwolennicy tego sposobu działania, zmiany sytuacji ekonomicznej ludzi ubogich (*resp.* – warstw społecznie pokrzywdzonych) nie upatrywali w następstwie działań radykalnych, odwołujących się do stosowania przemocy wobec bogatych. Kooperatywiści wybrali drogę odwołującą się do „dobrej woli” oraz idei pomocy wzajemnej w zabezpieczeniu środków utrzymania. Realizowali ją w ramach powoływanych stowarzyszeń, przyjmując zasadę wolności i równości praw wszystkich członków. W Anglii, gdzie ruch ten ma swój początek, najbardziej powszechną formą współdziałania gospodarczego stały się stowarzyszenia spóżywców. We Francji, szczególnie w początkowym okresie rozwoju działalności stowarzyszeniowej, przypadającej na pierwszą połowę XIX wieku, rozpowszechniły się stowarzyszenia wytwórców. W Niemczech natomiast, gdzie kooperatywność rozwinął się później niż w społeczeństwie angielskim czy francuskim, dominującą formą kooperatywności stały się stowarzyszenia oszczędnościowo-kredytowe. Na ukształtowanie się wskazanych modeli kooperatywności wpływ miały zarówno uwarunkowania społeczno-ekonomiczne, jak i polityczne poszczególnych społeczeństw. Celem artykułu jest wskazanie uwarunkowań społeczno-politycznych rozwoju kooperatywności niemieckiej. Znaczące w tym zakresie jest omówienie dwóch głównych nurtów spółdzielczości niemieckiej, a mianowicie schulze-delitzschowskiego i raiffeisenowskiego. Koncentrując się na ideowym ich uzasadnieniu oraz na ich odrębnościach wynikających z zakresu działalności oraz form organizacyjnych, podejmiemy także kwestię roli politycznej obu typów kooperatywności, zwłaszcza w kontekście narodowościowym.

WIELOWYMIAROWOŚĆ KOOPERATYWNOCI I JEJ CELE

Kooperatywność niemiecka rozwijała się kilkutorowo i w różnych obszarach życia społeczno-gospodarczego. Pierwsze inicjatywy dające początek kształtowaniu się ruchu samopomocy podejmowano pod koniec lat 40. XIX wieku. Jego znaczący rozwój nastąpił w drugiej połowie XIX stulecia. Wraz z rozwojem ilościowym kooperatywności i łączenia ich w związki, formowały się poszczególne kierunki działalności spółdzielczej. Nie oznaczało to jednak, że ruch ten kształtował się w wyniku harmonijnej współpracy wszystkich stowarzyszeń czy też powstających związków. Część kooperatywności nie zrzeszała się. Inne, działając lokalnie i łącząc się w związki o takim charakterze, ograniczały się do współdziałania

wewnątrzwiązkowego. Powstające powszechne związki niemieckie, mające na celu jednoczyć ruch spółdzielczy, same podlegały wewnętrznym podziałom, głównie z przyczyn ideowych. Te ostatnie powodowały także powstawanie odmiennych nurtów w ramach określonego kierunku działalności spółdzielczej. Tak było w wypadku spółdzielczości bankowej. Wyznaczana ona była dwoma nurtami – schulze-delitzschowskim i raiffeisenowskim. Pierwszy z nich znajdował uzasadnienie w koncepcjach Hermanna Schulze-Delitzsch, w tym jego idei banków ludowych. Uznawane one były za stowarzyszenia pomocowe dla działalności produkcyjnej. Ten rodzaj kooperatyw znajdował zwolenników głównie wśród średniozamożnych mieszczan podejmujących działalność wytwórczą. Dla przedstawicieli tej warstwy społecznej działalność stowarzyszeniowa stanowiła przede wszystkim metodę jednoczenia sił ekonomicznych, zwiększania możliwości produkcyjnych i konkurowania z potentatami przemysłowymi.

Podobne nadzieje pokładano w działalności spółdzielczej na wsi. W wymiarze gospodarczym miała ona prowadzić do zwiększania możliwości produkcyjnych i wzmocnienia ekonomicznego gospodarstw rolnych. Stowarzyszenia oszczędnościowo-kredytowe postrzegano również jako kooperatywy pomocowe, w tym wypadku dla gospodarstw rolnych. Mimo tych zbieżności w postrzeganiu zadań kooperatyw wyznaczanych przez koncepcje H. Schulze-Delitzsch, idea banków ludowych wśród społeczności wiejskiej nie rozpowszechniła się. Większą popularność zyskały kasy oszczędnościowo-kredytowe Friedricha Wilhelma Raiffeisena. Miały one zwolenników przede wszystkim wśród najuboższych chłopów. Dla F.W. Raiffeisena zadanie kooperatyw nie sprowadzało się jedynie do poprawy warunków egzystencjalnych ich członków. Równie ważny był wymiar moralny współdziałania. Pomoc wzajemną jako formę przewycięzania egoizmu łączył jednocześnie z przesłankami religijnymi (urzeczywistnianiem chrześcijaństwa). O ile H. Schulze-Delitzsch w swych poglądach nie eksponował tego wymiaru działalności stowarzyszeniowej, to dla Friedricha Wilhelma Raiffeisena, organizatora wiejskiej spółdzielczości bankowej, miał on znaczenie równorzędne co wymiar ekonomiczny kooperatyw. Już choćby pod tym względem wyznaczał odmienny nurt ideowy spółdzielczości bankowej (zw. raiffeisenowskim).

Na wewnętrzne podziały niemieckiego ruchu spółdzielczego wpływały nie tylko względy ideowe, ale także polityczne (*resp.* – ideologiczne). Związane one były z kwestią akceptacji bądź negacji finansowej pomocy państwowej, włączania ruchu spółdzielczego w politykę germanizacyjną wobec mniejszości narodowych, czy też politycznego łączenia spółdzielczości z ruchem robotniczym. Były to kwestie decydujące o autonomii ruchu spółdzielczego. Próbę łączenia celów

politycznych z celami kooperatywności podejmowali socjaldemokraci. Pragnęli oni włączyć działalność spółdzielczą w przeobrażenia stosunków społecznych, znoszących walkę klas drogą parlamentarną. Reprezentantem tego stanowiska był Ferdinand Lassalle ze swym planem (nawiązującym do rozwiązań francuskich) rozwoju stowarzyszeń wytwórczych dotowanych przez państwo. Na znaczącą rolę ruchu spółdzielczego w przekształcaniu systemu kapitalistycznego wskazywali także – pod koniec XIX wieku – Eduard Bernstein oraz Karl Kautsky.

Na polityczno-narodowościowy wymiar spółdzielczości w Niemczech wpływ miała polityka germanizacyjna. Z perspektywy rządu dotowanie działalności spółdzielczej było formą wzmacniania niemieczyzny i tym samym eliminowania mniejszości narodowych pod względem gospodarczym. Wśród mniejszości narodowych na terenach niemieckich w wieku XIX najliczniejszą grupę stanowili Polacy (w 1890 roku, była to społeczność licząca 3 mln z 49 428470 mieszkańców Rzeszy) (zob. Łuczak, 1984, s. 18, 21). Byli to także Francuzi (220 tys.), Duńczycy (139 tys.), Litwini (122 tys.), Serbołużyczanie (120 tys.), Czesi (82 tys.), Walloni (11 tys.) (zob. Łuczak, 1984, s. 21)¹. Z perspektywy mniejszości narodowych organizowany przez nich ruch spółdzielczy był formą obrony przed polityką germanizacyjną. Spółdzielczość w tym wypadku, łącząc kryteria gospodarcze z narodowościowymi, stanowiła pokojową formę oporu wobec polityki germanizacyjnej zaborcy. Szczególnym tego wyrazem był polski ruch spółdzielczy.

W POSZUKIWANIU DRÓG ROZWOJU SPÓŁDZIELCZOŚCI NIEMIECKIEJ

Ruch spółdzielczy w Niemczech poprzedzały idee i stowarzyszenia powstające już w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku w Wielkiej Brytanii i Francji. Na nich także koncentrowała się początkowo aktywność niemieckich aktywistów społeczno-gospodarczych. Podejmowali oni próby ich adaptacji, koncentrując się na możliwościach ich realizacji w niemieckich warunkach społeczno-gospodarczych. Znane i dyskutowane były, rozpowszechnione w ówczesnej Europie, koncepcje Claude'a-Henriego de Saint-Simona, Charlesa Fouriera czy też Roberta Owena, ale także inne. Do popularyzacji koncepcji tych myślicieli przyczyniały się tłumaczenia ich prac na język niemiecki. Jednym ze zwolenników koncepcji

¹ Odrębną grupę mniejszościową, choć niepodlegającą germanizacji z racji utożsamiania się z narodowością niemiecką, stanowili Żydzi (570 tys.) (zob. Łuczak, 1984, s. 21).

R. Owena, a także angielskiej spółdzielczości spożywców, był Victor Aimé Huber, uznawany za pierwszego niemieckiego teoretyka ruchu spółdzielczego (zob. Hasselmann, 1971, s. 293, 295; Mercer, 1922, s. xxxv). Próby zaszczepienia idei stowarzyszeń, wzorując się na koncepcjach angielskich, podejmował on w pierwszej połowie XIX wieku. Rozwiązanie problemów społecznych widział przede wszystkim w dobrej woli pomocy wzajemnej i opieki ze strony państwa. To ostatnie, jako konserwatywny monarchista, postrzegał jako monarchię socjalną (zob. Schmale, 2011, s. 39). Zadanie wzajemnej pomocy przypisywał stowarzyszeniom. W rozwoju ich działalności upatrywał wsparcia ze strony państwa (zob. Schmale, 2011, s. 41–42; Tugan-Baranowski, 1918, s. 62).

W kwestii poprawienia poziomu życia materialnego i duchowego robotników V.A. Huber wskazywał na konieczność zmiany ich warunków mieszkaniowych. W 1848 roku w pracy *Die Selbsthilfe der arbeitenden Klassen durch Wirtschaftsvereine und innere Ansiedelung*, pozostając pod wpływem – choć nie bezkrytycznie – idei i działalności R. Owena, proponował budowę osiedli wspólnotowych. Nie chodziło mu jednak o zakładanie, na wzór gmin owenowskich, samowystarczalnych kolonii, lecz przede wszystkim o poprawę warunków mieszkaniowych klasy robotniczej (zob. Hasselmann, 1971, s. 295). Przy tym miały to być wspólnoty tworzone przez sto rodzin robotniczych, zjednoczonych w ramach osiedli przez kształtowanie relacji społecznych wynikających z dobrowolnej pomocy wzajemnej (i odwołujących się w swym postępowaniu do wartości chrześcijańskich) i w tym sensie autarkicznych (zob. Richter, 2011, s. 26; Wygodzinski, 2010, s. 62–63). Jednocześnie jako entuzjasta pionierów rocdelskich. V.A. Huber propagował organizowanie stowarzyszeń spożywców według wzoru angielskiego.

Kontynuatorem propagowania spółdzielczości spożywców, jak i budownictwa spółdzielczego, był Eduard Pfeiffer. Zarówno idee V.A. Hubera, jak i doświadczenia angielskich kooperatyw spożywczych, a szczególnie wizyta w spółdzielni rocdelskiej w 1862 roku, utwierdziły E. Pfeiffera w przekonaniu o szczególnym znaczeniu spółdzielczości. Tej nie utożsamiał jedynie z możliwością poprawy egzystencji. Upatrywał w niej także metody reformowania społeczeństwa kapitalistycznego (zob. Hasselmann, 1971, s. 299). Poglądy w tym zakresie wyraził m.in. w jednej z pierwszych swoich prac z 1863 roku *Über Genossenschaftswesen – Was ist der Arbeiterstand in der heutigen Gesellschaft? Und was kann er werden?* Swoją działalnością E. Pfeiffer przyczynił się nie tylko do rozwoju spółdzielczości spożywców, ale także do rozkwitu budownictwa spółdzielczego. W latach 90. XIX stulecia zaangażował się w budowę osiedli mieszkaniowych

w Stuttgardzie. W mieście tym w 1864 roku założył także jedną z pierwszych spółdzielni spożywców, funkcjonujących na wzór angielski (zob. Milewski, 1910, s. 155).

Odmienne stanowisko względem koncepcji V.A. Hubera w kwestii nie tylko pomocy państwowej w działalności spółdzielczej, ale także jeśli chodzi o znaczenie stowarzyszeń spożywców, prezentował H. Schulze-Delitzsch. Choć nie negował ich znaczenia, to za najważniejsze dla kształtowania życia społeczno-gospodarczego uznawał stowarzyszenia rzemieślnicze (produkcyjne). W ich organizowaniu wzorował się na rozpowszechnianych w tym czasie we Francji i Anglii stowarzyszeniach wytwórczych. W nich także upatrywał realnych możliwości w konkurowaniu z przemysłem prywatnym. Postrzegał je za „wieńczące” działalność spółdzielczą, choć jednocześnie za najtrudniejszą formę kooperatyw. U podstaw ich powodzenia leżała bowiem kwestia umiejętności samopomocy w organizowaniu tej działalności przez samych zainteresowanych. Biorąc pod uwagę niepowodzenia francuskie, był przeciwnikiem pomocy ze strony państwa w dofinansowywaniu tego rodzaju przedsięwzięć.

Organizowanie stowarzyszeń wytwórczych wymagało w przekonaniu H. Schulze-Delitzscha zarówno umiejętności praktycznych we wspólnym zarządzaniu środkami produkcji, wspólnym podejmowaniu decyzji, prowadzeniu rachunkowości itp., a przede wszystkim zmiany relacji międzyludzkich, umożliwiających tworzenie wspólnot, których podstawą jest dobrowolna pomoc wzajemna. Stowarzyszenia spożywców uważał za jedno z najbardziej odpowiednich do ukształtowania tego rodzaju umiejętności i zachowań społecznych. Funkcję pomocową dla stowarzyszeń wytwórczych miały jednocześnie pełnić stowarzyszenia kredytowe oraz zaopatrzenia w materiały, a także stowarzyszenia wspólnej własności maszyn i urządzeń, czy też stowarzyszenia magazynowe. Miały one zapewnić, w jego przekonaniu, warunki powodzenia działalności wytwórczej. Tymi warunkami były tanie kredyty, nowoczesne maszyny, możliwość zakupu materiałów (surowców) po cenach hurtowych, jak i organizacja sprzedaży wyrobów gotowych na dużą skalę (zob. Tucker, 1922, s. 61–62). Jako liberał i pragmatyk (m.in. współzałożyciel w 1863 roku Partii Postępu – *Deutsche Fortschrittspartei*), H. Schulze-Delitzsch upatrywał w stowarzyszeniach wytwórczych możliwości poprawy sytuacji robotników. Miała ona nastąpić w wyniku przejmowania przez nich kapitału prywatnego jako współwłaścicieli tworzonych przedsiębiorstw oraz konkurencyjnego oddziaływania na przedsiębiorców prywatnych. Za główny czynnik przewagi konkurencyjnej produkcji spółdzielczej uznawał płacę. Lepsze warunki pracy i płacy w kooperatywach miały przyczynić

się do wzrostu wynagrodzeń za pracę w przedsiębiorstwach prywatnych. Za sprawiedliwe wynagrodzenie uznawał to, które stanowi formę udziału w zyskach przedsiębiorcy (zob. Tugan-Baranowski, 1918, s. 60). W początkowym okresie popularyzowania działalności stowarzyszeniowej, tj. z końcem lat 40. XIX stulecia, H. Schulze-Delitzsch koncentrował się na organizowaniu stowarzyszeń wytwórczych. W wyniku niepowodzeń ich działalności zainicjował powoływanie stowarzyszeń kredytowych (tzw. banków ludowych), które w drugiej połowie XIX wieku, podobnie jak wiejskie kasy oszczędnościowo-pożyczkowe F.W. Raiffeisena, stały się najbardziej powszechnymi formami kooperatywności niemieckich. W ich cieniu pozostawała spółdzielczość rolnicza czy też spółdzielczość spożywców. Ta ostatnia zwiększała liczbę swoich zwolenników z początkiem XX wieku (zob. Łuczak, 1984, s. 51). Jej intensywny rozwój nastąpił po utworzeniu w 1903 roku *Zentralverbandes deutscher Konsumgenossenschaften* z inicjatywy i pod kierunkiem ideowym Heinricha Kaufmanna (zob. Bösche, 2011a, s. 45–54).

MODELE NIEMIECKIEJ SPÓŁDZIELCZOŚCI OSZCZĘDNOŚCIOWO-KREDYTOWEJ

Niemiecka spółdzielczość bankowa, rozpowszechniona w drugiej połowie XIX wieku, rozwijała się dwiema drogami. Pierwszą, jak wspominałam, wyznaczył H. Schulze-Delitzsch, drugą F.W. Raiffeisen. Pierwszy z nich koncentrował się na działalności spółdzielczej wśród rzemieślników, drugi na organizowaniu stowarzyszeń samopomocy przez społeczność wiejską. Zasady funkcjonowania banków ludowych H. Schulze-Delitzsch, zakładanych głównie przez społeczność miejską, tak jak i wiejskich kas oszczędnościowo-kredytowych F.W. Raiffeisena ukształtowały się w wyniku działalności społeczno-politycznej ich pomysłodawców.

Kwestie poprawy sytuacji materialnej wśród rzemieślników stały się dla H. Schulze-Delitzscha szczególnie bliskie podczas jego przewodniczenia pracom komisji rządowej powołanej do tego celu. Jako polityk (wybrany w 1848 roku do Pruskiego Zgromadzenia Narodowego) nie pozostawał obojętny na problemy społeczno-gospodarcze. Z jego inicjatywy i zaangażowania powstawały kooperatywy mające na celu wzmocnienie działalności wytwórczej rzemieślników. Swoją działalnością polityczną przyczynił się także do przyjęcia ustawodawstwa regulującego funkcjonowanie spółdzielni. W 1849 roku podjął pierwsze próby organizowania w Delitzsch stowarzyszeń dla zaopatrzenia w surowce dla stolarzy

i szewców. Inicjatywy te jednak, tak jak i kolejne kończące się niepowodzeniami, utwierdziły go w przekonaniu, że najważniejszym problemem spółdzielczości produkcyjnej są zadłużenia kredytowe wynikające z braku funduszy na płynne prowadzenie działalności. Stąd też sposobem na uwolnienie się od pośredników, u których kupowano na kredyt, miały być zakładane stowarzyszeniowe kasy zaliczkowe (*Vorschussvereine*). Pierwszą tego rodzaju była założona przez niego w Delitzsch w 1850 roku. Nie od razu jednak powstała wedle zasad, które w późniejszym czasie stanowiły wzorzec dla innych. Reguły funkcjonowania tego stowarzyszenia H. Schulze-Delitzsch zmodyfikował pod wpływem założonego przez jego przyjaciela – Antona Bernhardiego² – w tym samym roku, w Eilenburgu, stowarzyszenia kredytowego (*Kreditverein*). Podstawą jego funkcjonowania była solidarna odpowiedzialność wszystkich członków. Zasadę tę przyjął także H. Schulze-Delitzsch w *Vorschussvereine*, choć z czasem została ona ograniczona (zob. Wojciechowski, 1930, s. 206).

Podstawą działalności banków ludowych (*Volksbanks*) – jak przyjął określać H. Schulze-Delitzsch stowarzyszenia oszczędnościowo-pożyczkowe – było kilka praktycznych zasad (zob. Schulze-Delitzsch, 1870, s. 13–15; Tucker, 1922, s. 48)³. Wychodząc z założenia, że stowarzyszenia są formą samopomocy, podstawą funkcjonowania banku ludowego była nie tylko konieczność członkostwa zainteresowanych oszczędzaniem czy też kredytami, ale ich solidarna poręka za udzielane pożyczki. Te przyznawano na krótkie okresy (zazwyczaj od 3–6 miesięcy, a maksymalnie do 2–3 lat) (zob. Stefczyk, 2016, s. 58). Przy tym kredytobiorca musiał być członkiem banku ludowego co najmniej 3 miesiące, nie mógł być karany za jakiegokolwiek przestępstwo, nie mógł zalegać ze spłatą poprzedniej pożyczki, ani jako pożyczkobiorca, ani jako poręczyciel. Ponadto sytuacja materialna kredytobiorcy musiała być na tyle dobra, by pozwolić na spłatę zadłużenia (zob. Tucker, 1922, s. 49–50). Warunkiem przystąpienia do członkostwa była wpłata udziału. Obowiązywały także systematyczne wpłaty depozytów, jak i regularna spłata pożyczek. Przy tym dywidendy z udziałów powiększały w części oszczędności członków, w części zaś fundusz rezerwowy banku, przy zachowaniu zasady, iż zysk procentowy z udziałów nie przekra-

² Stanisław Wojciechowski w swoim opracowaniu podaje nazwisko (bez imienia): dr Bernhardt (zob. Wojciechowski, 1930, s. 202). Podobnie w pracy D.S. Tuckera i W. Wygodzinskiego (zob. Tucker, 1922, s. 46–47; Wygodzinski, 2010, s. 58). Natomiast Günther Ringle podaje: Anton Bernhardt (zob. Ringle, 2012, s. 12).

³ Zob. projekt statutu dla stowarzyszeń kredytowych opracowany przez H. Schulze-Delitzsch (zob. Schulze-Delitzsch, 1870, s. 33–52).

czał stopy procentowej pożyczki (zob. Wojciechowski, 1930, s. 209). W swojej działalności bank przyjmował zasady biznesowe, jeśli chodzi o oprocentowania pożyczek i oszczędności, a także wynagradzanie członków zarządu za wykonywaną pracę. Początkowo zakres działalności banków ludowych obejmował średniozamożnych rzemieślników. Z czasem jednak stały się powszechnymi, zarówno jeśli chodzi o członkostwo, jak i zasięg terytorialny działalności (zob. Wojciechowski, 1930, s. 203).

W tym czasie, gdy banki ludowe zdobywały swą popularność głównie wśród mieszczaństwa, równie dynamicznie powstawały wiejskie kasy oszczędnościowo-pożyczkowe F.W. Raiffeisena. Swoją działalność spółdzielczą rozpoczął on niezależnie od H. Schulze-Delitzsch, choć jej początki datuje się w zbliżonym czasie (1846/1847) co twórcy banków ludowych. W pierwszym okresie działalności F.W. Raiffeisen koncentrował się na organizowaniu stowarzyszeń pomocowych dla ubogiej ludności wiejskiej (zob. Stefczyk, 2016, s. 10–14).

Działalność F.W. Raiffeisena, tak jak i zakładanych z jego udziałem kooperatyw, miała z założenia wymiar materialny (ekonomiczny) i duchowy. W wymiarze ekonomicznym było to dążenie do poprawy życia materialnego ludzi niezamożnych (w szczególności poprawy egzystencji ubogich społeczności wiejskich). Wymiar duchowy sprowadzał się do negowania egoizmu i podejmowania działalności przede wszystkim z pobudek altruistycznych, dla których F.W. Raiffeisen znajdował uzasadnienie w wartościach chrześcijańskich (zob. Stefczyk, 2016, s. 16–17). Pierwsze stowarzyszenia, zakładane z jego inicjatywy z końcem lat 40. XIX wieku, miały jednak bardziej charakter filantropijny niż samopomocowy.

Rozpowszechnienie się idei banków ludowych H. Schulze-Delitzscha przyczyniło się do zmiany profilu inicjowanych stowarzyszeń przez F.W. Raiffeisena. Przybrały one formę spółdzielczych kas oszczędnościowo-pożyczkowych – *Spar und Darlehnskassen-Vereine*. Z założenia miały one prowadzić do poprawy materialnego i moralnego poziomu życia członków. Podstawową regułą było działanie wedle chrześcijańskiej miłości bliźniego (zob. Stefczyk, 2016, s. 16). Realizacji tego celu miało sprzyjać zakładanie stowarzyszeń obejmujących członkostwem jedną gminę lub parafię. Wzajemna znajomość członków i zaufanie dawały podstawy dla solidarnego poręczenia przy udzielaniu pożyczek. Te przyznawano w zależności od sporządzonej umowy obejmującej warunki spłaty na różne okresy. W początkowym okresie działalności stowarzyszenia zazwyczaj były to pożyczki krótkoterminowe, tj. ze spłatą do jednego roku (spłata jednorazowa) lub do maksymalnie pięciu lat z rozłożeniem na raty. Maksymalny czas spłaty

kredytu wynosił 10 lat w kasach o rozwiniętej działalności (zob. Stefczyk, 2016, s. 42). Przy tym zabezpieczeniem od ryzyka wynikającego z solidarnego poręczenia była konieczność uzasadnienia przez pożyczkobiorcę właściwego wykorzystania pożyczonych środków finansowych i możliwości ich spłaty, przy akceptacji jednego lub więcej poręczycieli. Wprowadzono także jawność nadzoru zarządu – działającego bez wynagrodzenia (oprócz kasjera), z zachowaniem wspólnej odpowiedzialności za gwarancję zwrotu pożyczki – nad wykorzystywaniem udzielonego kredytu i zmiany sytuacji gospodarczej kredytobiorcy. Kolejnym zabezpieczeniem była reguła tworzenia funduszu rezerwowego powstającego z oprocentowania pożyczki (zob. Stefczyk, 2016, s. 23). W przeciwieństwie do zasad funkcjonowania banków ludowych H. Schulze-Delitzscha F.W. Raiffeisen był niechętny zasadzie wpłacania udziałów członkowskich oraz podziału zysku dla członków. Jednakże ze względu na wymogi ustawowe obowiązujące od 1868 roku, dotyczące obowiązku uiszczania wkładów członkowskich, stanowiły one niskie kwoty (w zależności od przyjętej statutem w danym stowarzyszeniu). Natomiast co do kwestii oszczędności zalecał on, by te można było gromadzić systematycznie niskimi wpłatami nie tylko członków, ale także dokonywanych przez wszystkich mieszkańców danej gminy, na terenie której funkcjonowało stowarzyszenie (zob. Stefczyk, 2016, s. 27, 32, 36). Przy tym działalność poszczególnych kas nie oznaczała ich wzajemnego izolowania się. W obrębie regionów powstawały tzw. kasy centralne. Tworząc rozległą sieć powiązań, lokalne spółdzielnie raiffeisenowskie wzmacniały w ten sposób pozycję względem, jeśli już nie konkurujących to, co najmniej opozycyjnych, banków ludowych H. Schulze-Delitzsch.

POLITYKA II RZESZY A MOŻLIWOŚCI ROZWOJU SPÓŁDZIELCZOŚCI NIEMIECKIEJ

Korzystne warunki dla rozwoju kooperatywności (o ile tak można powiedzieć, pomijając nędzę, która była czynnikiem zasadniczym jego powstania) w Niemczech wynikały, jak można sądzić, z układu sił politycznych, w tym polityki względem ruchu robotniczego, kierunków jego ewolucji, ukształtowania się nurtu socjaldemokratycznego, a także rozwoju gospodarczego. Ten ostatni zintensyfikował się po zwycięskiej wojnie z Francją w 1870 roku. Na ten stan wpłynęło wysokie dofinansowanie budżetu państwa w wyniku kontrybucji

przez przegraną Francję, jak i możliwość eksploatacji złóż, czy też inwestycji gospodarczych na ziemiach Alzacji i Lotaryngii odebranych Francuzom.

Ustanowienie w 1871 roku, po kilkuletnim procesie łączenia ziem niemieckich, II Rzeszy i prowadzenie „żelaznej” polityki przez Otto von Bismarcka, przyczyniało się do dynamicznego budowania potęgi gospodarczej i militarnej państwa. W konsekwencji z kraju rolniczo-przemysłowego, opóźnionego gospodarczo względem Anglii i Francji, Niemcy przekształciły się w kraj przemysłowy jeszcze w drugiej połowie XIX wieku (stając się początkiem wieku XX drugą po USA potęgą przemysłową świata). Znamiennej formą powstających przedsiębiorstw tamtego czasu były spółki akcyjne i kartele. Ich dynamiczny rozwój, tak jak i ogólny rozkwit gospodarczy, nie oznaczał jednak, że nie występowały okresy kryzysu gospodarczego. Załamania w latach 1873–1874, 1883–1886, 1891–1894, choć nie hamowały ogólnego tempa wzrostu gospodarczego, w swoich skutkach dotyczyły szczególnie klasę robotniczą (zob. Łuczak, 1984, s. 8, 12–13, 25). Spadek produkcji oznaczał bankructwo przedsiębiorstw, a w konsekwencji wzrost bezrobocia i pogarszanie się sytuacji materialnej utrzymujących się z pracy najemnej. Przy tym nie tylko zmieniały się nastroje społeczne, ale także cele polityczne.

Ogólny rozwój gospodarczy, jak i rola państwa w kształtowaniu gospodarki przez dysponowanie częścią gałęzi przemysłu, kopalń czy kolei, stopniowo powodowały zwiększanie wpływów politycznych przez klasy dysponujące kapitałem. Dominujące wpływy we władzy w Rzeszy należały do burżuazji i junkierstwa (zob. Łuczak, 1984, s. 14). Wzrost potęgi ekonomicznej Niemiec oznaczał także dążenia imperialne, w tym zdobywanie kolonii, jak i militaryzację kraju. Zmiany gospodarcze wpływały również na zmianę struktury społeczeństwa. Poza przyrostem liczebnym ludności zmieniała się struktura zawodowa. Zwiększyła się liczba utrzymujących się z pracy najemnej w przemyśle, rzemiośle i usługach (zob. Łuczak, 1984, s. 27). Powiększająca się liczebnie klasa robotnicza doświadczała ograniczeń praw i złego traktowania przez właścicieli zakładów pracy. Drogą były strajki i demonstracje, ale także ruch związkowy wspierany przez Socjalistyczną Partię Robotniczą Niemiec (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* – SAPD⁴), powstałą w 1875 roku w wyniku zjednoczenia Powszechnego Niemieckiego Związku Robotniczego (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* – ADAV – lasalczyków) i Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei* – SDAP – eisenachczyków). Przyjęty program (zw. gotajskim)

⁴ Od 1890 roku – Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD).

obejmował postulaty partii dotyczące m.in. tworzenia stowarzyszeń wytwórczych w przemyśle i rolnictwie z pomocą państwa⁵. Była to koncepcja przejęta przez F. Lassallé'a z doświadczeń francuskich i idei Philippe'a Bucheza oraz Louisa Blanca.

Jednoczenie sił związków zawodowych z partią robotniczą stwarzało zagrożenie dla prowadzonej polityki Otto von Bismarcka. Skutkowało to wprowadzeniem antysocjalistycznych regulacji prawnych obowiązujących w latach 1878–1890 (zob. Koberdowa, 1976, s. 148–149). W konsekwencji nastąpił zakaz rozpowszechniania treści socjalistycznych, zgromadzeń i tworzenia stowarzyszeń tego nurtu. Przeprowadzono aresztowania i wysiedlenia osób związanych z ruchem robotniczym. Wprowadzono także nadzór policyjny związków zawodowych. Działania te wprawdzie osłabiały ruch robotniczy, lecz nie oznaczały końca dążeń do poprawy warunków materialnych, których podstaw upatrywano w przychylnym ustawodawstwie. W wyniku strajków, ale przede wszystkim w wyniku polityki Bismarcka, mającej złagodzić antyrządowe nastroje wśród robotników i izolować ich od wpływów socjalistów, podjęto reformy społeczne. W 1878 roku ustawowo wprowadzono pierwsze ograniczenia pracy dzieci. W 1883 roku przyjęto ustawę o obowiązkowych ubezpieczeniach chorobowych, w 1884 roku o ubezpieczeniach od nieszczęśliwych wypadków, w 1889 roku o ubezpieczeniach na starość i w razie inwalidztwa (zob. Koberdowa, 1976, s. 149). W tymże roku weszła także w życie ustawa o spółdzielczości (*Gesetz betreffend die Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*). Była ona w pewnej mierze kontynuacją, po wcześniej obowiązującej w Prusach od 1867 roku, powstałej m.in. z inicjatywy i w wyniku zaangażowania się, w tym przygotowania projektu przez H. Schulze-Delitzscha (zob. Bösche, 2011b, s. 56–66). Sytuacja ta wpłynęła na wzmacnianie się ruchu spółdzielczego.

Świadczenia socjalne gwarantowane przez państwo nie oznaczały ostatecznego rozwiązania problemów klasy robotniczej, choć niewątpliwie zmieniały nastroje społeczne. Złe warunki pracy i płacy były nadal przyczyną strajków. Przedsiębiorcy, broniąc własnych interesów, reagowali na żądania strajkujących tzw. lokautami. Polegały one na czasowym zamykaniu fabryk i natychmiastowym zwalnianiu wszystkich pracowników (działania te nasilały się szczególnie w pierwszych latach XX wieku). Inną drogą, prócz strajków, dla zmiany sytuacji

⁵ W kwestii tej Karol Marks stwierdził (podejmując krytykę programu): „Co się tyczy jednak obecnych stowarzyszeń spółdzielczych, to mają one wartość jedynie o tyle, o ile są niezależnym tworem robotników, nie protegowanym ani przez rządy, ani przez burżuazję” (Marks, 1947, s. 415).

robotników były inicjatywy wpłynięcia na zmianę regulacji prawnych drogą parlamentarną. W wyniku tych działań następowało, choć powolne, ograniczanie czasu pracy. Z końcem lat 70. XIX wieku czternastogodzinny dzień pracy skrócono ustawowo do dwunastogodzinnego. W 1891 roku prawnie ograniczono czas pracy kobiet i dzieci. Było to odpowiednio 11 godzin dla kobiet i 10 dla dzieci z zakazem ich zatrudniania w nocy. Uchwalono także, przysługujący wszystkim robotnikom, dzień wolny w niedzielę (zob. Łuczak, 1984, s. 60).

Obronę robotników, drogą legalnej działalności politycznej, przyjęła sobie za cel Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD – do 1890 roku jako SAPD). Legalność działań socjalistów została przywrócona po odrzuceniu w 1890 roku przez parlament niemiecki przedłużenia ustawy antysocjalistycznej i ustąpieniu Bismarcka z funkcji kanclerza Rzeszy. Przyjęty w 1891 roku przez SPD program (zw. erfurckim) objął m.in. postulaty powszechnego prawa wyborczego, równych praw i obowiązków dla wszystkich, nadzoru nad warunkami pracy w przedsiębiorstwach, ośmiogodzinnego czasu pracy, swobody stowarzyszania się i zgromadzeń, bezpłatnej edukacji. Program ten stanowił podstawę działalności parlamentarnej SPD, z czasem odrzucającej rewolucjonizm i upatrującej wyparcia kapitalizmu w zmianach pokojowych. Kierunek ten nadawał głównie E. Bernstein. Niemniej jego rewizjonistyczne poglądy przyczyniły się do wyłonienia frakcji opozycyjnej względem prezentowanej przez niego, a mianowicie skrajnie lewicowej (rewolucyjnej) na czele z Karlem Liebknechtem (i Różą Luksemburg), jak i centrowej, reprezentowanej przez K. Kautsky'ego. Zarówno E. Bernstein, jak i K. Kautsky upatrywali w spółdzielczości możliwość realizacji celów zakładanych przez socjaldemokrację. Inną kwestią były realne możliwości działania SPD i kształtowania się rzeczywistości społeczno-politycznej w XX wieku.

POMOC RZĄDOWA A NEUTRALNOŚĆ POLITYCZNA RUCHU SPÓŁDZIELCZEGO (UWAGI KOŃCOWE)

Wzrost liczby stowarzyszeń i rozwój ich działalności w drugiej połowie XIX wieku umożliwiało i regulowało prawo spółdzielcze z 1889 roku. Regulacje prawne wpływały również na zwiększanie się liczby członków kooperatyw. W 1896 roku wprowadzono bowiem kary finansowe za sprzedaż produktów osobom niebędącym członkami danej spółdzielni (zob. Krzywicki, 1903, s. 174). W konsekwencji, przykładowo, średnia liczba członków przypadająca

na jedno stowarzyszenie spóżywców spośród 1372 funkcjonujących w 1899 roku wynosiła 842 osoby (zob. Krzywicki 1903, s. 174)⁶. Przy tym należy dodać, że spółdzielczość niemiecka była wzmacniana przez państwo, nie tylko pod względem prawnym, ale także finansowym. Rząd niemiecki udzielał spółdzielniom działającym w związkach dotacji za pośrednictwem powoływanych instytucji rządowych. Jedną z ważniejszych była utworzona w 1895 roku Pruska Centralna Kasa Spółdzielcza (*Preußische Zentralgenossenschaftskasse*). W pomocy rządowej należałoby upatrywać przede wszystkim gospodarczego wzmacniania spółdzielni niemieckich, przyczyniającego się do eliminowania podobnych inicjatyw wśród mniejszości narodowych. Był to także sposób na włączenie uboższych warstw społeczeństwa w rozwój gospodarczy, co niewątpliwie łagodziło napięcia społeczne i zapobiegało narastaniu nastrojów rewolucyjnych.

Oddziaływanie polityczne na kooperatyzm niemiecki szczególnie znaczące było w wypadku spółdzielczości rolniczej, w tym kas F.W. Raiffeisena. O ile banki ludowe funkcjonowały jako stowarzyszenia samopomocowe, bez finansowej pomocy rządowej, to spółdzielnie raiffeisenowskie korzystały z funduszy rządowych. Była to pomoc udzielana w formie tanich kredytów z Pruskiej Centralnej Kasy Spółdzielczej za pośrednictwem związków, w ramach których działały. Związki natomiast, mając prawo rewizji działalności poszczególnych spółdzielni (zob. Świtalski, 1971, s. 64; Nennhaus, 1919, s. 10–11, 58–59), kontrolowały wypłacalność finansową poszczególnych kooperatyw. Założony przez F.W. Raiffeisena w 1877 roku w Neuwied związek *Anwaltschaftsverband ländlicher Genossenschaften* dotowany był również z funduszy państwowych (zob. Świtalski, 1971, s. 65). Tego rodzaju poparcie rządowe dla kas F.W. Raiffeisena wpływało wprawdzie na ich rozwój i popularyzację, ale prowadziło do ich upolitycznienia. W tym ostatnim wypadku było to włączanie spółdzielczości w rządowy plan germanizacji. Związki spółdzielcze, jak i same spółdzielnie niemieckie, funkcjonujące na terenach zaborczych, dotowane przez państwo, za cel swej działalności przyjmowały umacnianie niemieczyzny. Tego rodzaju praktyki miały miejsce w Wielkopolsce, Prusach Wschodnich i na Pomorzu (zob. Świtalski, 1971, s. 65). Z tych też względów kasy F.W. Raiffeisena nie zyskały w zaborze pruskim akceptacji wśród organizatorów spółdzielczości polskiej

⁶ Dane, jak podaje L. Krzywicki, dotyczą stowarzyszeń spóżywców należących do Powszechnego Związku Samopomocowych Niemieckich Spółdzielni Pracowniczych i Gospodarczych (*Allgemeiner Verband der auf Selbsthilfe Beruhenden Deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*).

(zob. Świtalski, 1971, s. 65). Wzorowano się natomiast na bankach ludowych H. Schulze-Delitzsch.

Zarówno próby przypisywania działalności spółdzielczej roli szermierza w walce klasowej, jak i oddziaływania politycznego na kooperatywność przez rządowe wsparcie finansowe nie, zyskały powszechnej akceptacji kooperatystów. Choć inną kwestią pozostaje fakt, że tego rodzaju działania realizowane były w praktyce politycznej w wieku XIX czy też XX. Niemniej ani walka klasowa, ani pomoc państwa, lecz neutralność polityczna i autonomia stanowią wyznacznik kooperatywności jako drogi kształtowania społeczeństwa ludzi wolnych i organizujących się dobrowolnie dla dobra wspólnego.

BIBLIOGRAFIA:

- Bösche, B. (2011a). Heinrich Kaufmann (1864–1928), Gründer und Vaterfigur des Zentralverbandes deutscher Konsumgenossenschaften e.V. (ZdK). W: *Genossenschaftsgründer und Genossenschaftsgründerinnen und ihre Ideen. Beiträge zur 2. Tagung zur Genossenschaftsgeschichte am 2. und 3. November 2007 im Warburg-Haus in Hamburg*. Norderstedt: Heinrich-Kaufmann-Stiftung.
- Bösche, B. (2011b). Schulze-Delitzschs Konzept des Genossenschaftsrechts. W: *Hermann Schulze-Delitzsch und die Konsum-, Produktiv- und Wohnungs-genossenschaften. Beiträge zur 3. Tagung zur Genossenschaftsgeschichte am 25. und 26. April 2008 in Eden (Oranienburg)*. Norderstedt: Heinrich-Kaufmann-Stiftung.
- Hasselmann, E. (1971). The Impact of Owen's Ideas on Germany Social and Co-operative Thought during in the Nineteenth Century. W: S. Pollard, J. Salt (eds.). *Robert Owen, Prophet of the Poor: Essays in Honour of the Two Hundredth Anniversary of His Birth*. London: Macmillan.
- Koberdowa, I. (1976). Rozwój ruchu robotniczego od rozwiązania I Międzynarodówki do powstania II Międzynarodówki (1876–1889). W: I. Koberdowa (red.). *Międzynarodowy ruch robotniczy*, tom I. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Krzywicki, L. (1903). *Stowarzyszenia spożywcze. Ustęp z dziejów kooperacji*. Warszawa.
- Łuczak, Cz. (1984). *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Marks, K. (1947). Krytyka programu gotajskiego. W: K. Marks, *Dzieła wybrane*, tom II. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”.
- Mercer, T.W. (1922). *Dr. William King and the Co-operator 1828–1830*. Manchester.
- Milewski, E. (1910). *Sklepy społeczne*. Lwów.
- Nennhaus, W. (1919). *Das Zentralkassenproblem in der Raiffeisenorganisation, dargestellt an der geschichtlichen Entwicklung der Landwirtschaftlichen Zentral-Darlehnskasse für Deutschland, dem Zentralgeldinstitut der Raiffeisenorganisation*. Tübingen.
- Richter, R. (2011). Victor Aimé Huber (1800–1869) Wegbereiter der heutigen Wohnungsbaugenossenschaften. W: Hermann Schulze-Delitzsch und die Konsum-,

- Produktiv- und Wohnungsgenossenschaften. Beiträge zur 3. Tagung zur Genossenschaftsgeschichte am 25. und 26. April 2008 in Eden (Oranienburg), Heinrich-Kaufmann-Stiftung, Norderstedt.
- Ringle, G. (2012). Anfänge, Entwicklung und Struktur des ländlichen Genossenschaftswesens. W: *Ländliche Genossenschaften, Beiträge zur 5. Tagung zur Genossenschaftsgeschichte (2010)*. Norderstedt: Heinrich-Kaufmann-Stiftung.
- Schmale, I. (2011). Victor Aimé Huber: Ein christlicher, konservativer, romantisch geprägter Monarchist und Genossenschaftspionier. W: *Genossenschaftsgründer und Genossenschaftsgründerinnen und ihre Ideen. Beiträge zur 2. Tagung zur Genossenschaftsgeschichte am 2. und 3. November 2007 im Warburg-Haus in Hamburg*. Norderstedt: Heinrich-Kaufmann-Stiftung.
- Schulze-Delitzsch, H. (1870). Advance and Credit Associations – People’s Banks. W: *The People’s Banks of Germany: their Organization under the Recent Law; an Abstract of the Provisions of the North German “Association Law” Now in Force; Model for a Constitution of a Loan Society, or People’s Bank, in Accordance Therewith; Extracts from a Recent Report of H. Schulze-Delitzsch*, transl. S.M. Quincy. Boston: Little, Brown and Company.
- Stefczyk, F. (2016). O spółkach systemu Raiffeisena (1890). W: F. Stefczyk, *Oszczędność, praca, solidarność. Wybór pism*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Świtalski, Z. (1971). Spółdzielczość w świecie do 1918 r. W: S. Inglot (red.). *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. I. Warszawa: Zakład Wydawnictw CRS.
- Tucker, D.S. (1922). *The Evolution of People’s Banks*. New York: Columbia University.
- Tugan-Baranowski, M.I. (1918). *Społeczno-ekonomiczna istota kooperacji*, tłum. J. Hempel, M. Orsetti. Warszawa: Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych.
- Wojciechowski, S. (1930). *Ruch spółdzielczy*. Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielczego Instytutu Naukowego.
- Wygodziński, W. (2010). Spółdzielczość w Niemczech. *Pieniądze i Więż*, 13/4(49), 51–64.